

Д-р Јадранка Владова

ХУМОРОТ ВО ДИСКУРСОТ НА СТАЛЕ ПОПОВ

Опусот на Стале Попов, поместен во темелите на современата македонска литература, е непоговорен факт на нашата историја на литературата. Творештвото на Стале Попов по својот зафат, во контекст специфично историски определен, претставува цела епоха во македонската литература. Стале Попов со своето творештво во вистинско време го „покрива“ реализмот кој во многу други литератури - во поблиското или подалечното окружување - подразбира многу повеќе претставници, организирани во импресивни школи. Анахроничноста која се спомнува во македонската критика во врска со опусот на Стале Попов е навистина престрог суд кој во својата апостериорна исклучивост заборава на книжевниот/културниот и историскиот контекст.

Стале Попов во македонската литература, затоа што фолклорот го земаме како своевидна универзална нулта вредност во книжевно-историска смисла, почнува без сериозна претходница во сопствената литература, поради што мора да бидеме потолерантни за творечките избори на овој наш основоположник во раскажувачките жанрови кои во поразвиените литератури имале и подолготрајни и побројни манифестации на „детските болести“ на реализмот. (Впрочем, тие кај Стале Попов, токму поради оваа ситуираност во дијахрониска смисла и не смеат да се забележуваат, на сметка на неговите наследници кои и до денес не престанале да ги боледуваат вистински анахронично тие болести!)

Поттикот да се разгледува творештвото на Стале Попов од аспект на хуморот (повторно!) го дава еден мошне кус, ама важен исказ на Живко Чинго, кој за нас е мошне индикативен за генералната состојба во македонската литература: „Гледајте каков извор на смеа, иронија и боцки врз сопствената кожа сретнуваме во народните умотворби, а во немал број наши книги одвај да исцедиш капка здрава, човечка смеа“¹.

Овој исказ на Чинго упатува и кон изборите во неговото сопствено творештво, но и кон општите литературни афинитети. Навистина, литературата во која се открива здравата смеа - како став, како поглед на и

¹ Живко Чинго: *Писателот е должен да се врати на меѓданот* (интервју). Разгледи, бр. 9-10, 1982

однос *кон* светот и иронијата - како резултат на умот, на скепсата *кон* појавите на истиот тој свет се многу важни категории.

Хуморот како израз на духот на Македонецот кај Стале Попов го забележуваме во фабулите на неговите дела во атрибутите и постапките на неговите ликови, но и како алузивност во исказите на неговите нараторски гласови. Но тој, хуморот, се чини, е најсконцентриран во расказите при што меѓу нив ја сместуваме и цикличната проза за Итар Пејо во која небаре се повторува литературната историја. Како и во случајот на Цепенков, и во овие текстови тешко се разлучува авторското од фолклорното, дотолку повеќе што препознатливите фолклорни фабули се вбројуваат во најуниверзалните матрици од кои литературата во сите времиња правела - нова литература.

„Ловциските раскази“ кои се универзален жанр на литературата ги разработуваат раскажувачките проблеми на многу сериозни литератури - почнувајќи од литературите на соседите, па сè до големата руска литература со кои опусот на Стале Попов несомнено комуницира и, го покажуваат, во исто време, и препознатливиот, универзален како и специфичниот, особениот хумор на нашиот дух.

Расказите на Стале Попов сосема ја почитуваат дефиницијата на Владимир Проп кој вели: смеата не ја предизвикуваат сите недостатоци, туку само оние ситните. Пороците никако не можат да бидат тема на комедијата: тие се составен дел на некои трагедии“. (41)

При читањето на расказите на Попов ја прифаќаме класификацијата на Проп кој комичното и смеата ги дефинира врз широка емпириска постапка што не ги дискриминира дискурсите, што ги вклучува и светските и своите (националните) уметнички дела.

Притоа мислиме на **пародирањето** кое, според Проп, „е имитација на надворешните особини на која било животна појава (човекови манири, уметнички постапки и др.) со која се фрла во сенка или се одречува внатрешната смисла на она што е подложено на пародија. (...) Значи, пародијата е *средство на изразување на внатрешните неуверливости* на она што се пародира. Меѓутоа, пародијата на кловнот не ја открива бесмисленоста на појавата што се пародира, туку самото отсуство на оние позитивни особини кои се имитираат“. (75); мислиме на

преувеличувањето кое, според Проп „е комично само тогаш кога ги разоткрива недостатоците“. (78) (Стале Попов ги применува, според Проп трите основни форми на преувеличување: карикатурата, хиперболата и гротеската; потоа мислиме на **исмевањето на намерата** кое Проп го дефинира на следниов начин: „... на луѓето им се случува нешто непријатно и неочекувано што го нарушува мирниот тек на нивниот живот. Доаѓа до *ојпределено неочекувано исмевање на човековата намера* поради некои сосема случајни, непредвидливи причини. Секое срамотење на желбата не е комично. Пропаста на големите или јуначки потфати не е комична, туку трагична. Комичен ќе биде неуспехот во ситните, секојдневни работи кои се предизвикани од исто така ситни околности“. (84); потоа, секако, мислиме на **насамарувањето**², потоа на **јазичните средства на комиката**³, а пред сè, мислиме на **алогии** како на најблагородната можност на умот да се дистанцира од глупоста, да покаже колку различен и колку супериорен е во однос на неа.

Потсмевањето со глупоста е навистина еден од најуниверзалните начини таа - сеопштата и сеопфатната да се победи иако оваа намера, во определена смисла, означува изгубена битка. Па сепак, „...*очигледната* или *разобличената* глупост предизвикува здрава смеа која предизвикува задоволство. Оваа смеа ги жигосува лудаците...“. (100)

Според Проп „постојат очигледни и сокриени алогии. Во првиот случај алогијата е комична самата по себе, за оние кои ја гледаат или ја слушаат.

² „Насамарувањето е еден од главните стожери на комедијата што покажува анализата на нејзините сижети. (...) Друга област во која насамарувањето бидува главен сижеен стожер е комедискиот и раскажувачкиот фолклор. Тука спаѓаат разните народски досетки и покусите шеговите пиеси - „фацецери“, „шванки“ и „фаблио“, како приказни за животните и сатиричните приказни. (...) Важно е да се потенцира дека секогаш, без исклучок, препредениот и шегобиецот имаат морално оправдание, па сите симпатии на слушателите или на читателите не се на страната на оној што е измамен, туку на нивната. Главниот принцип на фолклорната сатира е - да се насамари. (...) Врз принципот на насамарување се изградени сижетите на големиот циклус приказни за вештите крадци. Крадецот од сказната не се прикажува како криминалец. Тој е весел мајстор на својот занает, тој умее да украде јајце под живината, ама својата вештина ја користи единствено за да го насамари господарот. Дознавајќи за неговата вештина, господарот го искушува, му предлага - според неговото мислење - невозможни задачи. - Владимир Проп, ПРОБЛЕМИ КОМИКЕ И СМЕХА, Дневник, Нови Сад, 1984, стр. 89-92.

³ „Каламбурот, или играта на зборовите настанува во случајот кога еден собеседник го сфаќа зборот во нејзиното пошироко или општо значење, а другиот тоа општо значење го супституира со потесното или со буквалното; тој со тоа предизвикува смеа, бидејќи го негира исказот на соговорникот, го прави неодржлив“. (107)

Во другиот се наметнува разоткривање, а смеата е резултат на тоа разоткривање“. (95)

Овие теориски согледби, пронајдени, како што е случај со сите добри теоретичари, низ конкретна емпириска постапка, се проверливи и применливи врз аналитичкиот материјал што го даваат расказите на Стале Попов. Особено оние за Итар Пејо во кои свесно ја „игнорираме“ објективната вистина дека голем дел од фабулите имаат фолклорна, анегдотска матрица. Итар Пејо со своето семантички исполнето име априори ја сугерира алогијата и својата улога во опозицијата со глупоста.

Кого, всушност, надитрува Итар Пејо? Другиот во однос на него — итриот, досетливиот, се раслојува испишувајќи мошне интересни двојки на опозиции. Итар Пејо ги надмудрува своите роднини (на пример во *Ийџар Пејо и неговите шуреви*); пошироко „своите“ - мариовците - рамните според социјалниот статус; исто така „своите“ кои се отуѓуваат низ супериорниот социјален статус - попот, владиката; ликот на Турчинот ја удвојува другоста, тој е во двојна смисла Другиот за Пејо сиромавиот Македонец; а конкретизираниот Турчин, именуваниот Турчин Насрадин-оца се движи по оската на чистата спротивност во која другоста тројно се умножува поради социјални и етнички причини, но и поради „рамноправноста“ на умноста, итрината која е заеднички именител и со која честопати антагонизмот се помирува до солидарност, соучесништво, заговор на умот против општата глупост. (Ова е всушност слично со мотивот од епскиот херојски жанр во чии фабули претходниот антагонизам се заменува со идното пријателство и со борба против заедничкиот непријател.) На пример, во расказот *Ийџар Пејо и Насрадин-оца* легитимитетот на лагата на Насрадин се верифицира со слична лага на Итар Пејо: силниот ветер ги крева магарињата до облаците, вели Насрадин, а кога селаните го проверуваат Итар Пејо во врска со тој исказ, тој речиси наивно, не грешејќи душа вели: „Лебам, дали ветрот ги кренал магарињата јас не видов. Да ве лажам - срамота е, наши луѓе сме. Ама кога поминав таму, видов дека паѓаа самари од небото“.

Пример за особено успешна пародична смеа имаме во расказот *Ийџар Пејо момок у џојоџи* (II)

„- Ќе си ги пасиш сам кравите, попче, ако не ти се даваат! (*сѝѡ ѡедесетѝ ѓроша, заб. моја*) — му одговорил Пејо место татко му. - Знаеш што прилега поп - говедар? - почна малиот Пејо да го подигнува попот. - Ќе си ја земеш торбата со „алатите“ (крстот, требникот, босилковата китка) ќе ги пуштиш кравите во некој прелог и ќе си седнеш на меѓата со говедарски стап крај тебе. И ќе вардиш да не влезат во некој бостан, царевка или градина. А дури тие ќе пасат во прелогот, ти, да не губиш време, ќе си ги читаш молитвите што ти требаат за утрешната литургија; „Благословен бог наш...“ а гледаш кравата ја наближила градината, та ќе треба да и подвикнеш... (...) И така, ем ќе си ги заштитиш сто и педесетте гроша што би ги дал за говедар, ем ќе си ја бркаш поповската работа. Со еден збор речено, море, ќе си бидеш и поп и говедар“. (18,19)

Овој текст е убав македонски прилог кон универзалниот проблем на односот кон светото и профаното. Секако дека се согласуваме со Проп кој вели дека „Смеата и религијата заемно се исклучуваат. (...) Во црквата, за време на богослужбата, смеата би била сфатена како светогрдие. Сепак, треба да се направи ограда: смеата и веселбата не се во секоја религија инкомпатибилни; оваа инкомпатибилност е карактеристична за аскетската христијанска религија, ама не и за античката со нејзините сатурналии и дионисии“. (33)

Токму христијанството, а веројатно од тоа не се лишени и други монотеистички религии, во европската литература многупати го покажало својот нетолерантен однос во разделувањето на религиското-духовно од црковното-институционално во човечките заедници, воопшто. Се чини дека и фолклорот и авторската литература со Раблеовска провиниенција на ист начин ја изразуваат својата скепса, пред сè, кон човекот кој треба аскетски да живее определена религиска идеја. Затоа и Итар Пејо во многу ситуации го дава својот влог во победата на народниот дух над црковната авторитарност испразнета од очекуваниот божествен и човекољубив авторитет.

Во текстовите за Итар Пејо се чини дека многу малку се користи аспектот на јазикот. Во текстот *Иитар Пејо - кадија* очигледната лага се

потенцира со авторитарниот и јазично некоректниот исказ во кој грешките во родот произведуваат гротескен ефект:

„- А бре, како летнал, бре заклан гаска, окубан гаска, па и печен гаска летнал и тоа сосем тава, бре! Мене најде да маслосуваш? Гаската, оти сега ќе пресечам тебе главата на прагот, - и пак почнал да мава“. (97)

Личната историја на Итар Пејо се следи низ релевантно маркирани точки препознатливи во историјата на Балканот. Овие текстови кои покажуваат мотивска сличност со определени делови на „Крпен живот“, на пример, се особено шармантно решени од јазичен аспект, бидејќи јазичните недоразбирања, јазичните каламбури само ја потенцираат туѓоста, другоста на припадниците на јазичите кои не се разбираат меѓусебно.

Во текстот *Мало недоразбирање* јазичната игра е спроведена врз принципот на буквалното разбирање на исказот кој се должи, пред сè, на словенската синонимија:

„Ајде сви на окупу, сви, сви, сви!“ - „Мајката зошто ќе не свијат и на куп ќе не клаваат? Како се виел човек и еден врз друг се клавале на куп?“ - се чудат мариовците мобилизирани во српската војска. (150)

Или, исказот на српски: „Капе скини!“ - ќе ги поттикне Македонците да ги скинат капите, а не да ги симнат како што е побарано од нив. (152)

Јазичната игра е причина за хумористичниот ефект и во текстот *Пејо ројџен гојџвач*, Збунетиот војник-готвач на прашањето на генералот за менито одговара:

„Генерал со зелје, господин свински!“ наместо да рече: „Свинско со зелје, господин генерал“. (170)

Во текстот *Ийтар Пејо кмејџува* Итар Пејо ги докажува своите квалитети на раководител со тоа што ќе се досети како да ги спаси магарињата на своите соселани. Тој викајќи ги предупредува:

„Е, е, е, е, ј, селани брееееее, ууу ооооооооо!
Дојдоа Бугариња, сакаат магариња, брееј
Кој има магариња со самарчиња
Нека тера низ долина
Кој има магариња без самарчиња
Нека тера пред општинааааааа!“ (184)

Во овој случај е направена шеговита јазична алузија. Со изедначувањето на граматичките форми - Бугариња/ магариња се употребила необична форма за името на националноста, но таа е неопходна за остварување на шеговитата граматичка рима со која се сугерира и значенска близост, освен онаа „видливата“ - фонолошката.

Исмевањето на намерата е мошне честата матрица врз која се гради хуморот на текстовите за Итар Пејо. Тој честопати жестоко ја казнува туѓата лековерност и глупост, но исто така умее да ја голтне туѓата супериорност, најчесто насилничка и неправедна, која ја гарантира социјалниот статус. Но, Итар Пејо не останува должен. Текстовите кои небаре се развиваат од чисти народски досетки, многу често го надминуваат анегдотското и имаат пошироко развиени сижети.

Циничниот хумор и црниот хумор на Стале Попов се можеби одделна тема за разгледување. Во оваа пригода ќе го спомнеме само текстот за смртта на Итар Пејо (*Како загинал Итар Пејо*). Постои текст во кој завршува физичкиот живот на Итар Пејо, иако, во исто време, паралелно живеат и текстовите за тоа како тој со својата итрина успеал да влезе во рајот (*Итар Пејо размислува како да влезе во рајот* - по народен мотив). Алузиите на современиот живот се комични затоа што ја укинуваат идејата за еднаквоста во смртта:

„За негова среќа неговото судење беше било закажано многу подоцна од неговата смрт. Така било и таму како овде. И таму божиот суд бил во значително доцнење, та на умерените им се судело по месец-два, па и година откако ќе отидат горе. (...) умрел еден владика. Се разбира дека господ веднаш му дал виза за влегување во рајот. (...) владиката му го покажал пашапортот на свети Петра и овој ја отворил портата, наш Пејо кренал на грб една од калуѓерките и слободно влегол внатре. Навистина влегол илегално, но не можеле веќе да го истераат; таков бил законот. И сега оттаму ни праќа запис за нашите млади читатели“. (210-220)

Пашапортот, визата, илегалното влегување заклучно со младите читатели во овој текст ги сугерираат алузиите на едно општество со

кородиран морал кое како концепт, очигледно се регенерира и препознатливо живее во сите човечки периоди.

Како загинал Иџар Пејо е божемната реалистична приказна за неговиот морбиден крај во кој во пештера, во нејзината природна средина една мечка му ја откинува главата. Комичниот ефект на овој текст се постигнува на крајот од текстот кога мариовци не можејќи да се сетат дали Пејо имаше глава или не ќе добијат смешен одговор од неговата Пејовица која знае само дека купувал, од Велигден на Велигден, по една капа.

Тоа според механизмот на напишаниот измамнички договор на Пејо и Насрадин-оџа би требало да значи дека - имал глава. Всушност, за нас читателите постојат многубројни докази дека ја имал. Морбидната смрт на Пејо во буквалната смисла на зборот може симболички да се пресврти во исказ кој се согласува со идејата дека Пејо - тоа е умот, па значи - главата. Декапитацијата ја означува, всушност, таа едноставна егзистенцијална равенка: Пејо е човек, Пејо е смртен, па затоа како инкарнација на умот, досетливоста, измамата треба да се лиши од генераторот на тие способности.

На Итар Пејо во овие прекрасни текстови му недостасува срце. Но речиси мазохистичка свест за својата двојна природа (во која се подразбира самоодбраната на срцето) постои. Таа е видлива, на пример, во неговиот исказ упатен до попот-говедар:

„- Кога треба, сум Итар Пејо, кога треба сум Пео Будалата“⁴. (17)

⁴ *Иџар Пејо момок у џојо (II)*